

Грищенко В. Л.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ В. ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО

Статтю присвячено аналізу творчого доробку одного з представників київської духовно-академічної традиції В. Екземплярського. Автор окреслює коло тем і проблем, представлених у релігійно-філософській спадщині мислителя.

Становлення Василя Екземплярського як викладача відбувалося у бурхливі роки початку ХХ століття, відзначеного на теренах Російської імперії першою революцією, спалахом кримінальної і політичної злочинності, виснажливою і безглуздою війною, хаосом і безладдям, духовною кризою. В умовах «російської драми» дедалі більше виразнювалась і хибність освіченого невір'я, захопленості ідеями «суспільної користі», «служіння народу», моралізаторства і прагматизму, що домінували у свідомості суспільства в другій половині ХІХ ст.

Духовні запити цієї доби яскраво виразняють відомі релігійно-філософські збори у Санкт-Петербурзі (1901-1903 рр.), задумані як зустрічі інтелігенції з духовенством з метою обговорення та співпраці у розв'язанні актуальних питань релігійного та церковного життя. Опубліковані в журналі «Новый путь» матеріали цих зборів найкраще показують поворот до віри і церкви, що відбувався у свідомості російських інтелектуалів, їхнє щире бажання прислужитися справі релігійного оновлення суспільства. В промовах та обговореннях учасників панувало питання піднесення значущості й впливовості християнської віри у суспільному та особистому житті. Досить гостре обговорення точилось і навколо морально-етичних проблем релігійного життя особи та суспільства, зокрема навколо питання про місце і значення християнського ідеалу в житті. Безумовно, що у самому зверненні до цих проблем не було нічого надзвичайного і новаторського. Адже питання християнської етики мали в Росії своїх дослідників і, більш того, становили предмет спеціальної галузі богословської науки - морального богослов'я. Однак чи готова була ця наука відгукнутись на запити часу й привернути увагу широких кіл суспільства до вирішення наболілих проблем сучасності?

Звернемось по відповідь до богословських авторитетів тієї доби. Ось що писав з цього приводу, наприклад, О. О. Бронзов [1]: «У минулому ХІХ столітті моральне богослов'я у нас в Росії мало долю зовсім неприпадну, а якщо виключити малочисельні її моменти, безсумнівно привабливі оази на загальному пустинному тлі, то нібито й зовсім сумну та непривабливу» [2]. Подібної ж думки дотримувався архієпископ Хрисанов (Ретівцев): «Моральне

богослов'я з давніх часів вважалось у нас наукою не зовсім зручною для сприйняття, іншими словами - нудною. З небажанням бралися за неї навіть самі викладачі» [3]. На фактичну нерозробленість етики як наукової дисципліни в Росії вказував київський професор морального богослов'я М. О. Олєсницький: «Хто знайомий із станом етики у нас і кому відомі умови побудови науки і строго наукового викладу вчення про моральність, той без вагань може стверджувати, що етика перебуває у нас в незадовільному стані, що вона не будується на суто наукових основах, на яких має будуватись наука... Щоб висловити одним словом характер і напрямок у нас науки про моральність, назвемо її схоластичною» [4]. Професор О. І. Гренков висловлювався ще категоричніше: «Наука, яку називають моральним богослов'ям, є одна з найвідсталіших богословських наук, і в тому вигляді, в якому вона будувалась до цього часу, позбавлена навіть права на звання науки» [5].

Такою постала наука морального богослов'я перед молодим дослідником Василем Екземплярським, розбудові якої він присвятив своє наукове життя. Праці викладача морального богослов'я Київської духовної академії, написані у 1900-х роках, стали відображенням його пошуків та переконань, що заперечували схоластичність науки та педантичність моралі, намагались піднести моральне богослов'я на якісно новий рівень, зробити його життєвим та зрозумілим для пересічного християнина, довести словом і ділом, що «душа нашої науки [морального богослов'я. - В. Г./, її рушій, є віра в те, що слова Христові - «дух і життя» [6]. Подальший напрямок релігійно-філософської творчості мислителя був визначений основною, на його думку, проблемою морального богослов'я і сучасного життя загалом: визнанням християнської доктрини як «духу і життя», розумінням того, що «між життям нашим і вченням Христа, між словом і ділом, між Христом та християнином - разюча невідповідність, рішучий розлад між євангельськими вимогами, що визнаються святими та істинними, і наявною дійсністю, життям християн» [7]. Визначене В. Екземплярським завдання науки морального богослов'я - «оцінювати дійсність з точки зору верховного ідеалу життя, аби зробити християнство

наріжним каменем якості чи ж бо досконалості існуючих, а надто фактично панівних, моральних понять, правових та побутових відносин і висвітлити можливі у сьогоденні та майбутньому шляхи втілення євангельського ідеалу в житті особистому і суспільному» [8], - стало провідною ідеєю творчої і громадської діяльності мислителя.

На тлі загального занепаду наукової творчості і приховування власних думок за цитуванням канонізованих авторитетів, дисертаційне дослідження «Біблійне та святоотче вчення про сутність священства» В. Екземплярського, представлене на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я, стало подією у наукових колах. Тема, до розгляду якої взявся В. Екземплярський, належала до практично не досліджених у російській богословській науці. Феномен священства [9] не був предметом спеціального аналізу в академічному курсі догматичного богослов'я. До певної міри його торкався лише архієпископ Інокентій (Борисов). Втім фрагментарні догматико-богословські розробки Інокентія (Борисова) щодо питань священства хибували, як наголошує В. Екземплярський, однобічністю й оминали біблійно-церковне вчення про священницьку гідність усіх віруючих. Саме в останньому молодий богослов убачає «найсуттєвіше» і «першоджерело» для розуміння феномена священства [10].

Мета, що її поставив В. Екземплярський, полягала у цілісному і систематичному викладі вчення про священство, що охоплює в органічній єдності всі сторони цього феномена.

У дисертаційному дослідженні В. Екземплярський підкреслює, що всі члени християнської церкви, котрі поділяються на клір (духовенство) і мирян, наділені даром священства. Священство як особливий дар благодаті може бути духовне і таємниче. Духовне священство, тобто особливий інтимний зв'язок з особою первосвященника - Ісусом Христом, мають усі миряни. Натомість носіями таїнного священства - Божественної благодаті, і права передавати її віруючим мирянам під час здійснення таїн, вважаються лише священники (клірики). Незалежно від шаблони в церковній ієрархії [11], усі священники перебувають у духовному і таїнному зв'язку з первосвященником, що виявляється у наступності поставлення священників від перших апостолів, із наданням новообраним пастирям церкви особливого дару благодаті [12]. У дисертації В. Екземплярський виокремлює характерні ознаки дару благодаті таїнного священства. Першою з-поміж них є поширення дару не на особу священника, а на паству, завдяки чому загальносвященницька гідність усіх мирян не принижується існуванням у церкві священників-ієрархів, які незалежно від чину є «самозреченими співпрацівниками» [13] всіх віруючих у «справі особистого спасіння і здійснення істинних цілей життя всієї церкви». Запорукою істинного церковного служіння є рівноправна участь у житті

церковної спільноти як кліриків, так і мирян, «згідно із шаблоном, на яку кожен поставлений волеви-явленням Божим» [14]. Другу ознаку таїнного священства мислитель вбачає у незалежності дару благодаті від рівня моральної досконалості його носія [15]. Нарешті, третю характерну ознаку дару благодаті священства В. Екземплярський визначає як невід'ємність: священник може бути відлучений від свого служіння, але зовнішній суд Церкви «не охоплює невидимих дій благодаті» [16], а відтак не може позбавити священника благодаті, яка «не викорінюється ні особистою недосконалістю священника, ані присудом церковного суду» [17]. Отже таїна священства є неповторюваною, а дарована божественна благодать - довічною.

Як уже відзначено вище, попри обґрунтованість цих висновків молодого богослова, зроблених на підставі уважного вивчення Святого Письма та творів отців церкви, церковна влада зустріла «новації» В. Екземплярського без захоплення і кілька років не давала згоду на публікацію дисертації. Окремим виданням праця В. Екземплярського «Біблійне та святоотче вчення про сутність священства» вийшла лише 1904 року.

У подальших працях В. Екземплярський відходить від проблематики догматичного богослов'я й зосереджується на питаннях моральності в житті суспільства й особистості, які розглядає з позицій християнського віровчення.

У роботі «До питання про відношення моральності до політики (моральні норми життя і міжнародні відносини)» (К., 1905), написаній «на межі» правознавства й етики, мислитель простежує історію державного життя цивілізованих народів з моральної точки зору.

Виявляючи ґрунтовну обізнаність з питань міжнародних відносин та дипломатії, мислитель шукає в історичному минулому відповіді на питання: чому «як у давнину, так і тепер, політика і моральність протистоять одна одній, як рвні сили, до цілковитої протилежності, і немає перемоги морального начала правди над началом сили» [18].

Причину аморальних та цинічних стосунків між народами, що породжують криваві війни та політичні вбивства, В. Екземплярський знаходить у відомому з давніх часів принципі розрізнення між особистою та державною моральністю, згідно з яким остання визначається не тими моральними нормами, що є керівними у житті окремих осіб, а поняттями блага, користі для держави чи народу, задля яких виправдовуються будь-які аморальні засоби і вчинки.

Втім, як справедливо наголошує мислитель, таке розрізнення між особистою й суспільною моральністю суперечить християнським ідеалам рівності і братерства між народами, що висуває вищу за служіння вузьконаціональним державним інтересам мету християнського єднання, ідеї миру з ближнім

як підвалини людського співжиття. Саме ця ідея і повинна, переконаний В. Екземплярський, становити підґрунтя міжнародної політики християнських народів. Усвідомлюючи всю складність утілення цієї ідеї в реальному житті, мислитель глибоко впевнений, що лише шлях особистого і суспільного вдосконалення наближає земне життя до євангельського ідеалу.

Наступна праця В. Екземплярського - стаття «З приводу протоколів передсоборної комісії» - опублікована у 1906 році в журналі «Церковный вестник». Цей твір торкався питання підготовки майбутнього помісного собору російської православної церкви.

Полемічним і злободенним характером вирізняються праці В. Екземплярського 1906-1907 рр. - статті «Біблія і смертна кара» («Церковный вестник», 1906) та «Кілька думок щодо захисту кари на смерть у російській богословській літературі останнього часу» («Труды Киевской духовной академии», 1907), в яких мислитель висловлює рішучий протест проти розгорнутої богословсько-церковної «кампанії» на захист смертної кари, ініціаторами якої виступили такі відомі духовні особи як архієпископ Антоній (Храповицький), протоієрей Т. Буткевич та І. Соловйов, граф П. Кратіров та інші, котрі приховували свої імена за ініціалами. З усією професорською сумлінністю В. Екземплярський аналізує аргументи, висунуті російськими богословами на захист смертної кари, зводячи їх до трьох груп: 1) докази, запозичені з Біблії; 2) загальноетичні міркування про правду, справедливість і покарання; 3) залякувальна дія смертної кари. Щодо першої групи аргументів, В. Екземплярський приймає позицію В. Соловйова. Він цілком погоджується з суворим вироком, виголошеним свого часу філософом: «посилання на Біблію у доведенні правочинності смертної кари свідчить або про безнадійне нерозуміння, або ж про безмежне нахабство» [19]. Грунтуючись на ретельному аналізі текстів Старого та Нового Заповітів, В. Екземплярський піддає нищівній критиці те «своєрідне» прочитання Святого Письма, на підставі якого згадані богослови стверджують «факт» благословення Христом кари на смерть. Спростовуючи необхідність кари на смерть заради відновлення порушеної справедливості як абсолютного воздаяння за абсолютний злочин, мислитель заперечує самі поняття абсолютної вини, абсолютного злочину та абсолютного покарання і на підставі євангельських текстів про радість навернення одного грішника (Як. 5 : 20) заперечує зазіхання людини на божественне право всепрощення. Сумнівність користі смертних вироків із так би мовити «профілактичною» метою В. Екземплярський доводить, спираючись на дослідження відомих російських юристів О. Ф. Кістяківського та М. С. Таганцева.

Наступна розвідка В. Екземплярського («Труды Киевской духовной академии», 1908) присвячена пам'яті Миколи Миколайовича Неплюєва - релігійного мислителя, засновника першого в Росії Хресто-

воздвиженського Трудового Братства. У подвижницькому житті М. Неплюєва і його освітній системі знаходимо чимало такого, що глибоко співзвучне ідеям самого В. Екземплярського.

1910 рік відзначений у творчій біографії В. Екземплярського виходом у світ фундаментальної праці «Вчення давньої церкви про власність і милостиню», де вперше в російській богословській літературі знайшли всебічне висвітлення болючі питання приватної власності, багатства й бідності. На підставі ґрунтовного і послідовного аналізу текстів Старого і Нового Заповітів, творів отців Східної (Йоан Золотоуст, Василь Великий, Григорій Богослов, Григорій Нісський, Климент Александрійський) та Західної (Тертуліан, Августин Блаженний та ін.) церкви, здійсненого за допомогою порівняльного, граматико-семантичного та асоціативного методів, В. Екземплярський доходить висновку, що приватна власність та багатство в євангелічній, патристичній та апологетичній літературі розуміється як неправедне ухилення від братньої любові, натомість за добродієність визнається добровільна бідність і подаяння всім без винятку. Здійснений мислителем огляд сучасних йому богословських праць виявив різку розбіжність між святоотчою традицією і російським богослов'ям у розумінні принципів євангельських настанов. Оголошуючи християнські моральні заповіді в умовах недосконалої дійсності недосяжним ідеалом, деякі богослови (М. Олесницький, Феофан (Говоров) та ін.) стають, на думку В. Екземплярського, на шлях пристосування і компромісів, умовно поділяючи євангельські настанови на «обов'язкові» та «бажані», і саме до останніх зараховуючи заповіді про блаженство голодних.

Принципово іншою є позиція В. Екземплярського, для якого жодне викривлення Святого Письма задля доведення думки, що володіння багатством є Божий досконалий дар людині [20], абсолютно неприпустиме. Відтак не дивно, що згадана книга мислителя, просякнута пафосом безкомпромісності, викликала незадоволення в церковних колах [21] і стала незабаром одним із вагомих чинників звільнення В. Екземплярського з посади професора Київської духовної академії.

Втім це незадоволення не зупинило В. Екземплярського. У наступній праці - статті «Гр. Л. М. Толстой і св. Йоан Золотоуст в їх погляді на життєве значення заповідей Христових» (1912), що увійшла до відомої збірки московського видавництва «Путь», він загострює негативні характеристики на адресу офіційної богословської думки, що «заплямувала себе спробами довести повну суголосність основам євангельського вчення і кріпосного права, і тілесних покарань, і смертної кари, і розкоші багатих, і насилля над совістю людей...» [22]. «Казенному», «офіційному» погляду російської церкви на моральний ідеал християнства В. Екземплярський протиставляє позицію двох таких не схожих, на перший

погляд, мислителів як відлучений від церкви Л. Толстой і святий Отець церкви Йоан Золотоуст. Порівнюючи погляди Л. Толстого та Йоана Золотоуста, В. Екземплярський знаходить їхню спільність у принциповому для обох питанні про життєвість євангельського вчення й передусім заповідей Нагірної проповіді. Добре розуміючи чималу розбіжність між згаданими мислителями у догматичному відношенні, В. Екземплярський наголошує на злагоді двох великих моралістів у розумінні букви Христових заповітів [23]. Після св. Йоана Золотоуста, стверджує В. Екземплярський, жоден з православних богословів не дав такої чесної і ясної відповіді на запитання про життєвість євангельського вчення, яку дав Л. Толстой, чие життєве кредо «шукайте Царства Божого та правди Його» збігається із Золотоустовим.

І хоча В. Екземплярський не поділяє догмати толстовства, це не стає йому на заваді, аби оцінити письменника як вчителя добра [24] і «великого проповідника» [25], виявити позитивно цінне в його моральному вченні.

Стаття В. Екземплярського «Гр. Л. М. Толстой і св. Йоан Золотоуст в їх погляді на життєве значення заповідей Христових», що, кажучи словами В. Біднова, найбільш «дратувала головних представників політичної і духовної реакції» [26], вийшла вдруге у збірнику «За що мене засудили?» (К., 1912). У стислій вступній статті «Кілька слів звільненого професора духовної Академії на захист свого богословського напрямку», В. Екземплярський окреслює останній як ствердження керівного значення євангельських моральних настанов у житті особи і соціуму. Мислитель справедливо наголошує на цілковитій відповідності свого життєвого і творчого кредо християнським канонам і заперечує тим самим безпідставні звинувачення в антиправославній та антицерковній діяльності. У репресивних заходах, вжитих щодо нього особисто, В. Екземплярський вбачає лиш зайве свідчення безпорадності опонентів і праведності власного шляху.

До питання життєвості євангельського ідеалу в умовах зовнішнього обрядового християнства В. Екземплярський повертається у статті «Прощальне слово професора морального богослов'я до своїх колишніх слухачів» (К., 1912), наголошуючи на особистій відповідальності кожного християнина, а тим паче духовної особи, за втілення християнських заповідей у життя.

У передреволюційні роки творчий доробок В. Екземплярського поповнюється кількома новими книгами. Зокрема, 1913 року в Києві виходить друком праця «Євангеліє і суспільне життя» [27], а 1915 року в Петрограді у серії «Релігія і життя» побачила світ монографія «Євангеліє Ісуса Христа перед судом Ніцше» [28], в якій, аналізуючи твори Ф. Ніцше «Антихристиянин» та «Так казав Заратустра», мислитель порушує питання сенсу страждання, любові і жертви для християнина. Розглядаючи

вчення Ф. Ніцше про вічне повернення і концепцію надлюдини, В. Екземплярський неодноразово наголошує на розбіжності у сприйнятті сенсу життя, любові й страждання християнином і людиною, що перебуває поза релігійною вірою. Причини ніцшеанського атеїзму В. Екземплярський вбачає у поглиненні земним або природним життям, хоча таке пояснення видається не зовсім однозначним навіть і для самого мислителя. На його думку, в метафоричних образах скорботи, прокляття, богобоязливого трепету, сонця і ночі, що переплітаються одне з одним в ніцшеанській творчості, прихована велика таїна єдності людського страждання і радості, блаженства і муки [29].

Слід відзначити, що В. Екземплярський не збирається таврувати вчення Ніцше, як це робила більшість сучасних йому богословів: він прихильник вільного і творчого сприйняття ідей свого опонента. Київський мислитель особливо гостро відчуває ту глибину внутрішнього переживання і сердечного болю, що криється за кожною фразою Ф. Ніцше, а відтак його аналіз учення «опонента по духу» прориває глибокою повагою. Попри принципову розбіжність у ставленні до християнської релігії, питання морального вдосконалення людини і моральних цінностей у сучасному суспільстві виявлялись наріжним каменем у творчості обох мислителів.

В. Екземплярський з повагою ставиться до віри Ф. Ніцше в майбутнє оновлене людство і щастя «далекого», заради якого мужні одинаки протистоять заскнілим силам сучасності й приносять у жертву своє життя. Надлюдина Ф. Ніцше, що у небажанні пристосовуватись до недосконалої реальності здійснює прорив за межі буденності й гине, постає у В. Екземплярського страдником і жертвою, наділеною запалом істинної самозреченої любові в ім'я вищої справедливості.

Більшість статей В. Екземплярського 1916–1917 років надруковано у журналі «Христианская мысль». Серед них відзначимо передусім статтю «Християнське юродство і християнська сила» (1916, № 3), присвячену осмисленню феномена любові у християнстві. На думку В. Екземплярського, право називатись любов'ю має лише самозречена, позбавлена егоїстичних бажань і потягів любов-юродство, яку мислитель наділяє шляхетною здатністю добровільної смерті в ім'я того, кого любиш. Прояви юродства як феномена перверсії супроводжують мислителя в усьому: світова краса і гармонія постають в образі стражденного добра, найбільша велич відкривається у добровільній покорі, сила - у приниженні, а щастя - у жертві. Найвищий сенс християнської любові В. Екземплярський знаходить у смерті Вічного і воскресінні Абсолютного - максимальній любові-юродстві Христа, що відкривається світові виправданням страждання і повнотою життя.

Концепція любові-юродства як християнської сили та величі, викладена В. Екземплярський, зу-

стріла доволі неоднозначну оцінку. З різкою критикою на адресу В. Екземплярського виступив, зокрема, професор морального богослов'я П. В. Левітов [30], який вважав неприпустимим саме вживання слів «юродство» чи «божевільність» у тлумаченнях основоположних питань християнського віровчення. На сторінках «Християнської думки» В. Екземплярський вступає у відкриту полеміку з П. В. Левітовим і для роз'яснення з позицій євангельського морального ідеалу понять життєвої мудрості й Божої глупоти-юродства та їх протистояння в умовах сучасного псевдохристиянства друкує статтю «Кілька думок про християнське юродство та християнську силу» (1916, № 11) [31], в якій продовжує і поглиблює тему любові як радісного страждання.

Заслугує на увагу невелика за обсягом стаття В. Екземплярського «Із сучасних релігійних напрямків» (1916, № 5) [32], що є своєрідним відгуком мислителя на збірку теософських статей Ганни Шмідт [33]. Книга «Із рукописів Г. М. Шмідт» (М., 1916) - своєрідне поєднання інтимної сповіді й містичного трактату - викликала неабиякий резонанс у тогочасних російських релігійно-філософських колах. С. М. Булгаков, зокрема, оцінив своєрідну жіночу містику Г. Шмідт, проникнуту мотивами еротизму та есхатологізму, як таку, що гідна конкуренції з європейськими класиками містичної філософії Я. Бьоме та Е. Сведенборгом [34]. Інтерес до постаті авторки та її загадкової, апокаліптичної містики підсилювався змістом у збірці листуванням Г. Шмідт і Вол. Соловйова, з якого виявлялось, що кореспондентка філософа відчувала у собі втілений дух церкви, а в ньому знаходила небесного Коханого і друге втілення Ісуса Христа.

Запропоноване в есхатологічних творах Г. Шмідт нове Одкровення і видозмінена догматика як досвід створення нової релігії сприймається В. Екземплярським із стриманим спротивом. Мислитель залишається відданим принципу свободи релігійних переконань, однак розбіжність «нової релігійної свідомості» Г. Шмідт з християнським віровченням для нього не викликає сумнівів. В. Екземплярський не вважає за потрібне аналізувати і, тим паче, не радить читачам серйозно сприймати містичні прозріння Г. Шмідт, які, на його думку, не вирізняються новизною і оригінальністю, а в основних постулатах повторюють учення гностиків II—III століть.

Пам'яті трагічно загиблого старообрядницького єпископа Михайла, відлученого від православ'я колишнього архімандрита і професора церковного права Казанської духовної академії, присвячено статтю-некролог В. Екземплярського «Старообрядський єпископ Михайло» («Християнська думка», 1916, № 11). У розумінні київського мислителя померлий єпископ Михайло [35] був справжнім послідовником християнських ідей, який усе своє життя жив не «за правилами цього світу», намагаючись чесно і до кінця виконати щодо нього свій обов'язок християнина.

Увага і пошана київського мислителя до видатного діяча старообрядництва, й загалом до старообрядництва як феномена, видається не випадковою. На відміну від багатьох богословів, що вбачали сутність розколу в розбіжностях обряду і богослужіння, він наполягав на розумінні розколу як глибинного явища, пов'язаного з релігійно-церковними шуканнями істинно віруючих. Позитивний пафос старообрядництва В. Екземплярський вбачав не у відданості старовині чи ритуалам, а у збереженні чистоти моральних канонів віровчення. Утопічна ідея старообрядників про створення святого світу без гріха й «усіх нечеснот» силою церковного благочестя не могла знайти втілення в «самодержавному» православ'ї. Зрештою, мрія старообрядників про «святу Русь», що навіювала теократичні ілюзії, отримала чітке імперське забарвлення.

В. Екземплярський був одним із перших релігійних мислителів, хто радо вітав лютневі події 1917 року - невелика за обсягом стаття «Свобода» («Християнська думка», 1917, № 3-4) за формою викладу та емоційною піднесеністю нагадує мітингову промову тих часів. Образно і натхненно В. Екземплярський висловлює свою віру в майбутнє Росії і церкви в умовах нового політичного устрою і в наступних статтях.

Так, конкретним питанням організації та підготовки першого з петрівських часів Всеросійського помісного собору присвячені його статті «До майбутнього Всеросійського Помісного Собору» («Християнська думка», 1917, № 7-8) та «До майбутнього Всеросійського Церковного З'їзду у Москві» («Християнська думка», 1917, № 6-7).

У статті «Про напрямок церковної реформи» («Християнська думка», 1917, № 9-12) В. Екземплярський обґрунтовує необхідність відокремлення церкви від держави і надання їй цілковитої свободи у справах внутрішнього життя, зокрема у питаннях повернення православ'я до принципів соборності та виборності. У запровадженні в синодальний період у житті російської церкви принципів державницько-бюрократичного деспотизму В. Екземплярський вбачає чинник атрофії моральних начал любові й свободи у церковних колах і викривлення основних функцій церкви як морально-виховної інституції. Розмірковуючи над питаннями внутрішньоцерковного устрою і церковного учительства, він визнає єдино православним принципом начало соборності, а відтак вважає введення інституту патріаршества в Росії непотрібним.

Стаття В. Екземплярського «Християнське юродство і християнська істина», написана у 1927 році, вийшла друком у журналі «Вісник Російського християнського руху» лише у 1998 році. Невелика за обсягом, вона присвячена богословській оцінці літературного образу князя Мишкіна, героя роману Ф. Достоєвського «Ідіот». Сила роману Ф. Достоєвського, на думку В. Екземплярського, полягає

передусім у життєвій правді, що з нещадною прямою викриває псевдохристиянське життя російського суспільства, для якого князь Мишкін - ідіот, а сповідуваний ним християнський ідеал - божевілля [36]. В розумінні мислителя слабкість і поразка Мишкіна полягає в нецерковному характері його християнської віри, позбавленої історичних коренів віровчення, а відтак і духовної сили. Втім, у життєвому сповідванні християнського юродства як найвищої мудрості, що має за мету переображення душ і збереження в усій її чистоті правди Євангелія, В. Екземплярський знаходить істину і красу цього образу, створеного Ф. Достоєвським.

Перше видання праці В. Екземплярського «Старецтво», основні ідеї якої оприлюднювались на засіданні київського релігійно-філософського товариства у 1917 році, було здійснене в Москві у 1993 році в збірці «Дар учнівства». «Старецтво» В. Екземплярського відтворено за рукописним списком його учениці О. В. Михеєвої і зберігає, за свідченнями упорядників, особливості стилю і «голосу» автора.

У праці «Старецтво» духовний феномен наставництва В. Екземплярський визначає у загальноцерковній перспективі і прояснює його значення у житті тогочасного російського суспільства й церкви. Мислитель звертається до розгляду трьох форм устрою подвижницького чернечого життя: анахоретства (або відлюдництва), скитства (або келіотства, що характеризувалось спільним проживанням кількох подвижників) і кінновства (життя ченців у перших монастирях). Феномен старецтва мислитель пов'язує із давньоцерковним заповітом подвижників про необхідність у чернечому житті духовного керівництва. Досліджуючи витoki старецтва, В. Екземплярський заглиблюється в історію духовного подвигу перших єгипетських подвижників III—V століть (Арсенія, Макарія Єгипетського, Пахомія Великого), які започаткували практику духовного наставництва і дотримання учнем третього (після цноти і бідності) послуху послушництва. У своїй праці В. Екземплярський обстоює процвітання в російських монастирях обох різновидів старецтва: давнього типу аскета з духовним наставництвом послушників, і старця-подвижника як «світоча» на шляху шукання народом релігійної правди. Духовними отцями і дорадниками всіх православних Росії В. Екземплярський вважає старців Оптиної пустині. Особливі слова пошани він засвідчує Паїсію Величковському - афонському ченцю, мислителю, духовному вчителю і наставнику, чиє вчення, у рукописних списках, набуло широкого розповсюдження і вивчення в монастирях.

Збірка «Таїна страждання і християнство», що вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1996 року, містить, за словами упорядників, «деякі цікаві богословські лекції» В. Екземплярського. На жаль, це видання хвилює цілковитою відсутністю коментарів і навіть елементарних посилань на джерела надхо-

дження текстів. Водночас характер останніх навіть серйозні сумніви щодо того, чи справді йдеться про «лекції». На наш погляд, маємо справу радше із низкою «бесід», як їх називає сам мислитель, - невеликими за обсягом міркуваннями переважно релігійного характеру, - що оприлюднювались мислителем у колі духовно близьких осіб у 20-ті роки. В умовах більшовицького режиму В. Екземплярський згідно з кращими традиціями російського духовного наставництва продовжував релігійно-філософські заняття у себе вдома. Ймовірно, саме ці «бесіди» зі слухачами, записані дружиною і Оленою Булгаковою, і послужили за основу згаданого видання. В будь-якому разі відсутність даних про рік написання і перше (якщо таке було) видання текстів, вміщених у згаданій збірці, змушує нас відійти від принципу хронології, якого ми дотримувались у попередньому викладі, щодо тих праць В. Екземплярського, мова про які йтиме далі.

Стаття-есе В. Екземплярського «Слова Спасителя на Хресті» [37] сповнена релігійного та емоційного піднесення в осмисленні останніх слів Христа перед стратою. У стражданнях Ісуса Христа на Голгофі мислитель знаходить джерело всепермагаючої та відповідальної любові-самозречення в ім'я спасіння людини. Образ Хреста-Голгофи сприймається В. Екземплярським як символічна межа між смертю і народженням, кінцем і початком «нового храму живих душ» [38], що з покайною любов'ю продовжать справу духовного будівництва.

Текст «Слава Тобі, що показав нам Світло» [39], написаний у формі проповіді про радість і вдячність Богові за дароване життя, як ціннісний прояв любові. Як наголошує В. Екземплярський, оптимістичне сприйняття Євангелія не повинно залишати віруючого навіть у хвилини скорботи, яка у релігійному баченні мислителя сповнюється глибоким змістом очищення.

Аналізові одного з найскладніших питань християнської догматики - вчення про загробне життя після смерті - присвячено статтю В. Екземплярського «Ідеали життя і вічне життя» [40]. Воскресіння і вічне життя після смерті, у розумінні мислителя, є водночас і воздаянням за добродієність земного життя, і відновленням порушеної тілесною смертю духовної єдності з Богом. Мислитель наголошує на органічному зв'язку життя потойбічного і земного, як «насіння майбутнього», що різняться за формою, але не за змістом спілкування з Богом [41]. У тлумаченні есхатологічного питання про вічність мук грішників, В. Екземплярський звертається до критики теорії апокатастасису [42] як спроби «пом'якшення євангельського вчення про вічність мук з метою гармонізації християнського вчення про кінець світу» [43]. Мислитель визнає людську свободу вибору між добром і злом свідомим і відповідальним актом, а тому вчення апокатастасису витлумачується ним у канонічному ключі - як «жаліс-

лива підміна» євангельського вчення, яке чітко висловлюється про безмежність і позачасовість страждання - необхідної розплати за відхід вільної істоти від добра.

У статті «Таїна страждання і християнство» [44] В. Екземплярський розмірковує над питанням сенсу страждання, що знаходить своє виправдання у наслідуванні життю Христа і його жертві. У концепції В. Екземплярського свідомо обране страждання стає предметом суб'єктивного морального підґрунтя і сповнює трагічну буттєвість новим сенсом, виступаючи мірилом віри й осередям любові.

У проповіді «Непочуті молитви» [45] мислитель торкається питання «доступності» Бога у найтрагічніші моменти життя людини, її страждання від нібито непочуті молитви-прохання. Видиме невиконання молитви, переконаний В. Екземплярський, не є ознакою її непочутості: у ньому прихована таїна Божого воління, що є всеосяжним.

Значення молитви як немирущого зв'язку любові між померлими і живими підкреслене В. Екземплярський в есе «Любов, що не вмирає» [46]. Згідно з існуванням за християнським віровченням релігійного спілкування між небесною та землею церквами, спілкування з тим, кого любиш, не припиняється і після його смерті, продовжується з його безсмертною душею шляхом молитви, що стає запорукою спасіння не лише небіжчика, а й тих, хто за нього молиться.

У збірці «Таїна страждання і християнство» вміщено також друге видання вже згадуваної праці В. Екземплярського «Старецтво».

Про існування в рукописному варіанті ще однієї роботи В. Екземплярського - «Темпераменти» - згадується на сторінках збірника «Дар учнівства». Залишається лише сподіватись, що ця праця київського

мислителя, як і багато інших, у недалекому майбутньому побачить світ і стане доступною для читача.

Наукове розмаїття творчості В. Екземплярського поєднується з різноплановістю або, точніше, «різнофактурністю» у формах викладу. У творчому доробку В. Екземплярського ґрунтовні фахові монографії часів професорства органічно доповнюються полемічними, безкомпромісними науковими працями і релігійною публіцистикою періоду «відлучення» від академічної кафедри та довершуються низкою душпастирських «бесід» часів підпільної релігійно-просвітницької діяльності. Втім, усі без винятку праці В. Екземплярського мають взаємне віддзеркалення світогляду і стилю. У таких різних жанрових формах зберігається єдина мова і тон викладу - своєрідний синтез академізму і проповідництва - провідний мотив якого становлять християнські істини. У текстах мислителя конституювання предмета обговорення часом переходить у есеїстику чи дискурс, позбавляючи тексти строгої форми викладу. Такий синкретизм супроводжується піднесеністю думки і слова, яскравими образами, що мають виразне євангельське забарвлення. І хоча в творах мислителя ми не знаходимо догматичних твордов чи формул - адже він мислив радше як релігійний філософ - притаманний їм усім без винятку етичний максималізм має виразне богословське забарвлення.

Розробки В. Екземплярського в галузі християнської етики, за умов сучасної масової деморалізації і знецінення гуманістичних цінностей, набувають особливої значущості й актуальності. Визнаючи релігійний моральний ідеал, що є керівним за будь-яких обставин, як абсолютний етично-моральний стандарт для сучасного життя особи й соціуму, моральна християнська філософія В. Екземплярського містить низку плідних ідей щодо морально-го оздоровлення суспільства.

1. Вихованець Санкт-Петербурзької духовної академії, О. Бронзов тривалий час викладав у ній курс морального богослов'я.
2. Бронзов А. Нравственное богословие в России 19 века.- СПб., 1901.-С. 4.
3. Хрисанов А., арх. Задача нравственного богословия как науки II Христианское чтение- 1868.- Ч. 1.- С. 355.
4. Оленицкий М. История нравственности и нравственных учений. Часть 1 (Введение в курс этики. Введение в историю нравственности. Генезис нравственности. Дикие народы).-К., 1882.-С. 110.
5. Бронзов А. Нравственное богословие в России 19 века.- СПб., 1901.-С. 5.
6. Экземплярский В. И. Прошальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям.- К., 1912.-С. 4.
7. Там само.- С. 7.
8. Там само.- С. 5.
9. Священство, як відомо, одна із таїн християнської церкви, в якій через посвячення передається особлива благодать Святого Духа. Сучасна В. Екземплярському російська богословська традиція різною мірою священницької гідності надіяла духовенство - дияконів, пресвітерів (священники) та єпископів.
10. Экземплярский В. И. Библийское и святоотеческое учение о сущности священства.- К., 1904.- С. IV.
11. Церковна традиція визначає шаблі священства - диякони, пресвітери (ієреї), єпископи, які разом становлять церковну ієрархію (в перекладі з грецької - «священне начальство»).
12. Экземплярский В. И. Библийское и святоотеческое учение о сущности священства.- К., 1904.- С. 279.
13. Там само.-С. 280.
14. Там само.- С. 280.
15. Там само.-С. 280.
16. Там само.-С. 281.
17. Там само.-С. 281.
18. Экземплярский В. И. К вопросу об отношении нравственности к политике (нравственные нормы жизни и международные отношения) // Труды Киевской духовной академии.- 1905.-Ч. 1.-№ 11.-С. 274.
19. Экземплярский В. И. Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени // Труды Киевской духовной академии.- 1907.-Ч. 1.-№ 3.-С. 75.
20. Экземплярский В. И. Учение древней Церкви о собственности и милостыне.- К., 1910.- С. 4.
21. Биднов В. Василий Ильич Экземплярский. Воспоминания об умершем // Вестник Русского Христианского движения.- Париж-Нью-Йорк-Москва, 1998.- № 179.- V-VL-С. 74.

22. *Экземплярский В. И.* Несколько слов уволенного профессора духовной Академии в защиту своего богословского направления // *Экземплярский В.* За что меня осудили? - К., 1912.-С. 20.
- 23 Там само.-С. 10.
- 24 Там само.- С. 5.
- 25 Там само,- С. 11.
- 26 *Видное В.* Василий Ильич Экземплярский. Воспоминания об умершем // Вестник Русского Христианского движения.- Париж-Нью-Йорк-Москва, 1998.-№ 179.- V, VI - С. 74.
- 27 Через відсутність у київських бібліотеках, ця праця залишилась нам недоступною.
- 28 *Экземплярский В. И.* Евангелие Иисуса Христа перед судом Ницше.- Петроград, 1915.- 70 с.
- 29 Там само.
30. *Левитов П. В.* Духовное совершенство как верховный идеал человеческой жизни // Вера и разум.- Кн. 8,9.- К., 1916.- С. 87-103.
- 31 *Экземплярский В. И.* Несколько мыслей о христианском юродстве и христианской силе // Христианская мысль,- 1916.-№ 11.-С. 61-75.
- 32 *Экземплярский В. И.* Из современных религиозных течений // Христианская мысль.- 1916.- № 5.- С. 27-30.
- 33 Нижгородська журналістка Ганна Миколаївна Шмідт (1851-1905) відома своїм листуванням з Володимиром Соловйовим.
34. *Булгаков С. Н.* Из рукописей II *Булгаков С. Н.* Тихие думы.- М.: Республика, 1996- С. 52-64.
35. В миру - Павло Васильович Семенов (1874-1916).
- 36 *Экземплярский В. И.* Христианское юродство и христианская истина // Вестник Р.Х.Д. - Париж-Нью-Йорк-Москва, 1998.-№ 179.-V, VI.-С. 85.
37. *Экземплярский В. И.* Слова Спасителя на Кресте // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996.-С. 4-22.
- 38 Там само.- С. 20.
- 39 *Экземплярский В. И.* Слава Тебе, показавшему нам Свет! // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство,- СПб.: Сатис, 1996.- С. 22-30.
- 40 *Экземплярский В. И.* Идеалы жизни и вечная жизнь // *Экземплярский Д.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996,- С. 30-70.
Там само.- С. 34.
- Ідея апокатастасису (від грецького - повернення) - долучення усього людства до християнської віри після другого прибуття Месії - була виголошена ще Орігеном у VI столітті і передбачала здійснення світової гармонії через відновлення спілкування усіх істот з Богом. Сутність такого богословського припущення, пізніше засудженого Вселенськими Соборами, полягала у ствердженні виправного і очищуючого значення потойбічних страждань, що не є безплідними, а відкривають шлях для важкого, проте можливого покаяння.
- 43 *Экземплярский В. И.* Идеалы жизни и вечная жизнь // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996.-С. 56.
- 44 *Экземплярский В. И.* Тайна страдания и христианство // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996.-С. 70-89.
- 45 *Экземплярский В. И.* Неуслышанные молитвы // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996.-С. 89-100.
- 46 *Экземплярский В. И.* Любовь неумирающая // *Экземплярский В.* Тайна страданий и христианство.- СПб.: Сатис, 1996.- С. 100-122.

Victoria Gryshchenko

THE MAIN DIRECTIONS OF THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL WORKS OF V. EKZEMPLIARSKY

This article is a short review of the works of a representative of the Kyiv theological academic tradition V. Ekzempliersky. The article depicts the range of topics and issues in the religious and philosophic works of the thinker.